

ONBEKEND GEBLEVEN ‘FOLLY’ IN ZWIJNAARDE (GENT)

Kunstgrot op het domein De Blekerij, huidige Campus De Deyne

Arthur De Decker

Afb. 1. De grot op campus De Deyne (foto's ADD, 2018).

Op het terrein van de scholencampus De Deyne tussen de wijk Nieuw Gent en de Ringvaart, is een historisch en landschappelijk waardevolle ‘folly’ bedreigd door nieuwbouwplannen van de Broeders van Liefde. Het is een kunstgrot, onderdeel van het gedeeltelijk bewaard gebleven kasteelpark De Blekerij, destijds grondgebied Zwijnaarde. Dergelijke fantastische, op zich volkomen nutteloze bouwsels werden meestal gecreëerd in parken van het Engelse landschapstype. Hoewel volkomen kunstmatig, getuigt ‘cementrustiek’ van een romantisch verlangen naar een ongerep-

te, exotische wereld. Deze grotten verschillen sterk van de veel ruimer verspreide en beter gekende ‘Lourdesgrotten’. Deze laatste zijn nabootsingen van de grot waarin Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen zou verschenen zijn bij Lourdes in de Franse Pyreneeën. De grot in Zwijnaarde kende tot op heden een verborgen bestaan. Ze werd niet opgenomen in een beschermd landschap en ook niet in een onroerend erfgoedlijst, zodat wettelijke bescherming ontbreekt.

Afb. 2. De grot op campus De Deyne (foto's ADD, 2018).

Afb. 3 en 4. De grot op campus De Deyne (foto's ADD, 2018).

In onze steenarme Lage Landen bestonden en bestaan helemaal geen natuurlijke grotten. Nochtans zijn er wel degelijk talrijke grotten te zien en te bezoeken bij ons, maar dan steeds kunstgrotten. Daarbij denken we spontaan aan de vele ‘Lourdesgrotten’ en ‘-grotjes’, in de eerste helft van de vorige eeuw alomtegenwoordig in de hovingen van religieuze instellingen en zelfs van bemiddelde katholieke families, die konden beschikken over een grote tuin of een buitengoed. Ze werden vooral populair als imitatie van de Lourdesgrot van Oostakker, in 1873 gebouwd ter ere van O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen die in 1858 miraculeus zou verschenen zijn aan enkele herderskinderen in de (natuurlijke) grot van Massabielle bij Lourdes in de Franse Pyreneeën.

De typische Lourdesgrotten zijn opgebouwd uit cementwerk met ‘gerotst’ oppervlak en twee ondiepe holten op verschillende niveaus. In de bovenste staat een wit-blauw geschilderd plaasterbeeld van O. L. Vrouw van Lourdes en onderaan opzij een beeld van een geknield meisje: Bernadette Soubirous, ‘Bernadetje’, de oudste van de kinderen in Lourdes. Wie daarmee niet vertrouwd is, kan terecht op een website die je vindt als je ‘Lourdesgrotten’ intikt. Daar vind je zowaar in Oost-Vlaanderen alleen al bijna 140 tot op heden of tot recent bewaard gebleven Lourdesgrotten.

Folies en kunstgrotten

De samenstellers van de Lourdesgrotten-website zijn wel wat overijverig te werk gegaan, want minstens een paar exemplaren horen er niet in thuis: niet alle kunstgrotten zijn van het Lourdestype. De grot waarover deze bijdrage gaat, vertegenwoordigt iets helemaal anders. Een blik op de hier gereproduceerde foto’s van de Zwijnaardse grot (afb. 1, 2, 3 en 4) maakt dat meteen duidelijk.

Hier is het zeker op zijn plaats om het Franse woord folie of het Engelse folly te gebruiken en te verklaren. Folie is een 18de-eeuwse (1713) ontleening van het Latijnse foliatus: versierd met bladeren, dat afgeleid is van folium (blad). Bij parken verwees het woord naar een luxueus plezierhuis (maison de plaisance). Het verband met folie en ‘folietje’ werd gerechtvaardigd door de gedachte aan de buitensporige onkosten die dergelijke constructies met zich meebrachten (De Grootte, 1997). Ze waren, zoals de term folie / folly (dwaasheid) suggereert, in de eerste plaats volkomen nutteloos, bizar, enkel dienend als divertissement voor rijkelui.

Het woord grot heeft oudere wortels. Het is ontleend aan het Franse ‘grotte’, van het Italiaanse ‘grotta’, een vervorming van krupta of krypte (Grieks kryp-

tein: verbergen). Een grot was dus een verborgen, geheime onderaardse ruimte, oorspronkelijk een onderaards gebouw, een krocht (eveneens afgeleid van krupta) of kelder. In middeleeuwse bedevaartkerken was dat de heiligste, meest geborgene, verborgene, geheimzinnige, magische plaats: de plek waar de kostbare, dikwijls geneeskrachtige relieken van heiligen bewaard werden. Hierin waren godsdienstige en veel oudere, magische praktijken vermengd. Bij uitbreiding en ten slotte zo goed als uitsluitend werd de term grot toegepast op een door de natuur gevormd hol, of op een nabootsing van een dergelijk hol. Grotesk is ontleend aan het Franse ‘grotesque’, op zijn beurt afgeleid van het Italiaanse grottesca en uiteindelijk van grotta: een ornament zoals er bij opgravingen in gewelven van Romeinse gebouwen veel werden gevonden. De ornamenten waren speels en ook extravagant en zo kwam men tot de kwalificatie grotesk in de betekenis van belachelijk (De Grootte, 1997).

Toen folly’s in de mode kwamen, werden ze meestal opgericht in tuinen of parken van het ‘Engelse landschapstype’. De bouwseltjes, soms waarlijk grote constructies (denk aan die van het Citadelpark), konden de vorm aannemen van een pseudo-antieke ruïne, een theatertje, een pseudo-kapel of niet zelden ook een (pseudo) rotsformatie, meestal met bijhorende grotholte. Ze waren geïnspireerd door de grotten uit de laatantieke Romeinse wereld, goed gekend uit de talrijke schilderijen en gravures vanaf de 16de-eeuw gemaakt naar antieke of pseudoantieke voorbeelden.

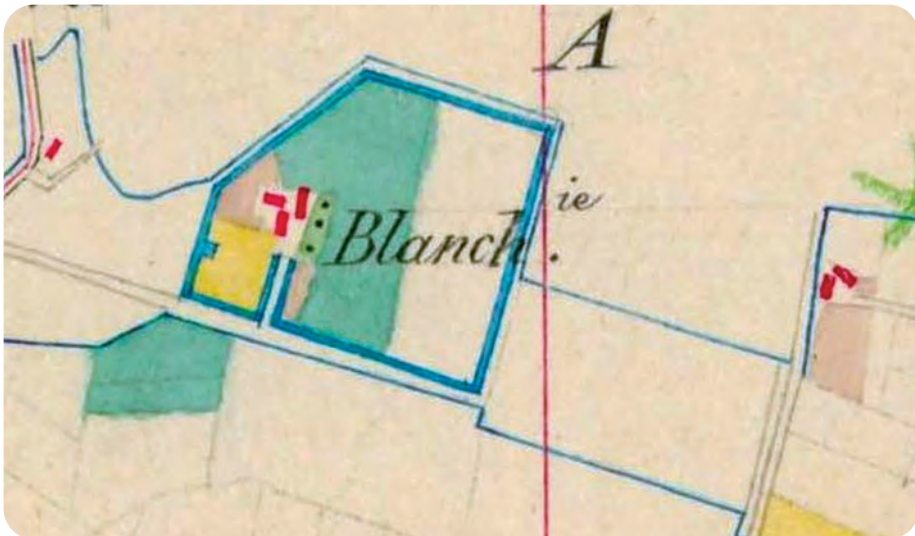
In West-Europa werden dergelijke folly’s vanaf die tijd nagebouwd. In het Gentse is er nu nog de grotvormige onderdoorgang (1877, rocailleur Dumoulin) in het Citadelpark en een kunstmatige rots aan de kleine vijver (1878, ondernemer Picha) met het welbekende ‘Moorken’ er bovenop. Een gelijkaardige rots in de Gentse dierentuin aan het Zuid verdween spijtig genoeg samen met de dierentuin zelf.

Verder bleef nog één dergelijke grot bewaard in een kasteelpark op Maalte, nog net op grondgebied Gent bij Sint-Denijs-Westrem. Nu is dat onderdeel van het kliniekdomein Maria Middelaers. De grotingang bevat een steen met het jaartal 1785, in de tijd dus dat rond de stad meerdere hovingen ingericht werden bij kasteeltjes, eigenlijk buitenverblijven van rijke stedelingen als ‘speelgoedje’, ‘bien (maison) de plaisance’ of ‘de campagne’. Vooral de vloer is heel merkwaardig. Hij bestaat uit verticaal in de bodem geplaatste knoken van runderen, meer bepaald de lange beenderen van de ledematen, met enkel de knokkels (condylen) aan de oppervlakte (Devriese, 2012). In Engeland noemt men zoiets knuckle bone floor. De grot in Maalte werd later ingericht als Lourdesgrot en dankzij dit hergebruik bleef ze bewaard. Bij recente nieuw-

bouw voor o.m. een parkeergarage, kon het grotje op het nippertje gered worden.

Domein en kasteel ‘De Blekerij’

De locatie van de grot in Zwijnaarde maakte ten tijde van de bouw van de grot vermoedelijk deel uit van het grote kasteeldomein De Blekerij met kasteelhoeve op de Heerweg-Noord (afb. 5). In hun *Geschiedenis van Zwijnaarde* wisten De Potter en Brouckaert (1864) enkel te melden dat ‘... van de Blekerij van den heer Malfayt zijn ons geen nadere bijzonderheden bekend’.

Afb. 5. De omgrachte Blekerij (Blanchisserie) met groen gekleurde zone: het kasteelpark. Detail uit gereduceerde kadastrale kaart nr. 253 van de commune de Swynaerde op schaal 1:20.000 in 1852 getekend door Seberd.

Deze site was gelegen in het noorden van Zwijnaarde en omgeven door meersen, ‘Broeken’ genoemd (afb. 6). Zeven hectaren van deze meersen werden als bleekweide voor het linnen gebruikt (De Schrijver K., 2002). Bleken was onderdeel van het textielproductieproces en had tot doel om linnen een heldere en frisse kleur te geven. Voor de textielindustrie moesten nieuwe garens en weefsels worden gebleekt. Het bleken geschiedde oorspronkelijk door de ruwe stoffen op een bleekweide uit te spreiden en veelvuldig te overgieten met helder water.

Afb. 6. De Blekerij (detail plan Popp, 1842-1879) in de Broeken. De grens bovenaan weergegeven, wordt gevormd door de Rietgracht, historische grens met de Vrijheid van Gent, later de gemeente Gent. Tussen Gent en Zwijnaarde werd die Leebeek genoemd. Op sommige kaarten vindt men ook Grietgracht.

Het domein de Blekerij ligt heden langs de Binnenring Zwijnaarde (R4). Hier moet worden opgemerkt dat de Gestichtstraat met de Campus De Deyne, in 1985 veranderde van postnummer 9052 naar 9000 en derhalve sedertdien administratief niet meer onder Zwijnaarde ressorteert, maar onder Gent, meer bepaald in de wijk Nieuw-Gent. De Ringvaart (ingehuldigd 1969) vormt fysiek en visueel een barrière met de wijk Zwijnaarde (afb. 7).

Minstens vanaf de vroege 19de-eeuw waren de eigenaars van het domein (17 ha) steeds Gentenaars. In de opsomming en beschrijving van buitenplaatsen rond Gent vermelden Vlassenbroeck en Van Twembeke (2017) op de hier beschreven site rond 1835 een huis, een 'bosch van weelde' en zelfs een 'waterval', bezit van Jacob Merry en Thérèse Bossaert. Hun dochter huwde met de rentenier Astère Stouthamer die het goed verkocht aan Dorsan Isidoor Malfayt. De koopakte vermeldt een 'buitengoed met huizing, stalling, remisen, orangerie, hovenierswoning, tuin, lochting, Engelsche hoving, dreven, wallen, hofstede'. Volgens de kadastrale legger van Popp (1842-1879) (afb. 6) was het perceel 28, huidige Gestichtstraat 4, toen in eigendom van Isidore Malfait, fabricant. Lieten de hier vermelde personen de hovingen aanleggen met de grot als speciale attractie, of gebeurde dit pas later? De eigenaars behoorden wellicht tot dezelfde welgestelde bevolkingsgroep die zich een dergelijk folietje kon permitteren. Er verschenen op het internet (facebookgroep Sterfgoed, een actiegroep die zich inzet voor het behoud van bedreigd erfgoed) onbevestigde getuigenissen van mensen die namen opnoemen van personen die

Afb. 7. Het door de broeders tot 'Retraitenhuis' uitgebreide kasteel De Blekerij in neoclassicistische stijl (postkaart 1931).

de grot in de vorige eeuw zouden gebouwd hebben of die meehielpen met de bouw, wellicht tijdens het Interbellum. Dit zou betekenen dat de grot pas tot stand kwam nadat de Broeders van Liefde het domein in 1921 voor ca. 200.000 Bef kochten. Bouwperiode en opdrachtgevers zijn dus voorlopig niet met zekerheid gekend.

Scholencomplex, nu Campus De Deyne

Het complex van de Broeders van Liefde kreeg vorm tijdens het Interbellum tussen 1928 en 1930 op het terrein van de gewezen blekerij. Het kasteel in neoclassicistische stijl werd tot retraitshuis (bezienswaardigheid Béthanië) omgevormd en uitgebreid. Park en vijver bleven gedeeltelijk bewaard. De villa Gestichtstraat 4, dateert hoogstwaarschijnlijk uit dezelfde tijd, zoals ook het aangrenzende Medisch Pedagogisch Instituut Sint-Jozef (Ebergist De Deynestraat 1-2). Het ruime gebouwencomplex, dat het kasteel verving (afb. 8) is ontworpen door architect Alfons Van de Vijvere (° Gent, 1876), in rood en geel getinte baksteen gebouwd door aannemer N.V. Anciennes Etablissements Van Herreweghe & De Wilde. Deze NV bouwde ook het Sint Pietersstation en de villa Hanus aan Maalte die men nu aan het restaureren is. Tijdens WO II (bombardement door geallieerden van station Merelbeke op 10 april 1944) werd het per abuis zwaar geteisterd door een bominslag (5 dodelijke slachtoffers, allen broeders) en onmiddellijk terug hersteld. Amper zes jaar

nadien, op 27 april 1953, viel het complex ten prooi aan een felle brand. Opnieuw werd het snel hersteld.

Afb. 8. De Normalschool Sint-Aloysius (postkaart 1925).

Van de Vijvere was blijkbaar de huisarchitect van de Broeders van Liefde, aangezien hij o.a. ook de plannen tekende voor het Sint-Kamillusinstituut in Bierbeek (1928), de uitbreidingen van het Guislaininstituut in Gent en van het psychiatrisch complex in Beernem. Gezien de villa in de Gestichtstraat 4 vaak wordt omschreven als directeurswoning van het Sint-Jozefinstituut is de kans groot dat deze woning door hem werd ontworpen. Ook de achterliggende kunstgrot zou kunnen dateren uit dezelfde periode, al lijkt het zonderling dat er toen niet gekozen werd voor een grot met religieuze betekenis. Een 'heidense' grot bij de Broeders van Liefde, kon dat wel?

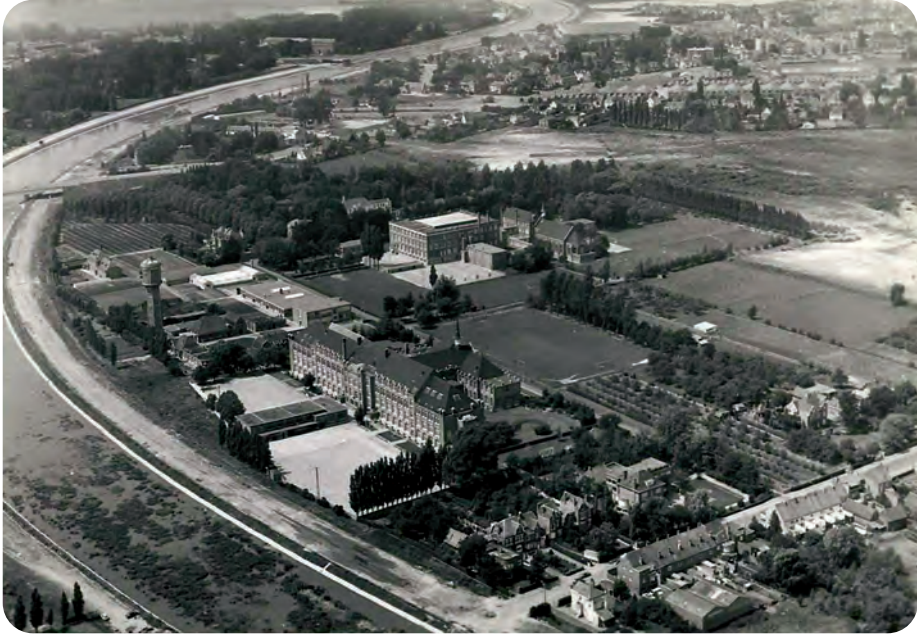
De oudste door ons teruggevonden gegevens over de bewoners op adres Heirweg-Noord 219 (heden Gestichtstraat 4) dateren uit 1969. Daar woonden toen Eugene Schellinck (°1899) en Marie Van Trappen (°1906). Deze laatste stamde uit een hofbouwersfamilie die ook in aanmerking komt als ontwerpers van de hier besproken siertuin met kunstgrot en vijver. Zij verkochten of schonken naar verluidt ca 1990 hun villa ZigZag genaamd aan de Broeders van Liefde die er jongeren in onder brachten die niet zelfstandig kunnen wonen. Sedert ca 2008 werd het gebruikt als muziekschool.

Afb. 9. Lokalisatie van het complex bij de Ringvaart met aanduiding van de twee straten die het geheel toegankelijk maken. Punt - streepjeslijn: de vroegere grens Gent - Zwijnaarde aan de Leebeek, onderdeel van de Rietgrachtgrens (fragment uit kaart Deelgemeente Zwijnaarde. Bijlage bij Kroonblaadje 1988 nr. 2., verzameling A. De Decker).

Twee straten werden genoemd naar het scholencomplex. De Ebergiste De Deynestraat (afb. 9), werd in 1981 genoemd naar broeder Gustaaf De Deyne (kloosternaam Ebergistus), leraar en eerste directeur van de school. Het straatnaambord vermeldt ‘pedagoog, 1887-1943’. De Gestichtstraat hoorde voor het graven van de Ringvaart bij de Heerweg-Noord. De naam verwijst naar het tehuis voor de opvang van zwakzinnige en gebrekkelijke kinderen dat in 1930 verhuisde van de Stropstraat naar deze locatie.

De watertoren, de kapel, het hoofdgebouw en de lange achterliggende vleugel zijn de meest beeldbepalende, historisch en architecturaal waardevolle gebouwen op de site (afb. 10 en 11). Ze zijn sedert 2009 opgenomen in de inventaris van het onroerend erfgoed onder nummer 26961. In de snelinventaris *Bouwen door de Eeuwen heen. Stad Gent, deel 4nd* uit 1982 wordt bij de Gestichtstraat niets apart vermeld over de directeurswoning met grot in perceel met huisnummer 4, wel ‘burgerhuizen in villastijl met ruime voortuinen uit begin XX (twintigste eeuw), nrs. 8-20.’ De art-deco villa was in de voorbije tien jaar in gebruik als de muziekschool Harteklop.

Afb. 10. Zichtkaart met luchtfoto ca. 1965 van het domein van de broeders van Liefde met links de Ringvaart die nog niet is uitgediept. Rechts de directeurswoning. Bemerkt ook het nog ontbreken van diverse bouwsels en het braakliggend terrein bestemd voor 'Nieuw Gent' rechts (verzameling A. De Decker).

Onder Gestichtstraat 6 wordt in hetzelfde referentiewerk het Medisch Pedagogisch Instituut St. Jozef beschreven in de volgende bewoordingen: 'Gesticht en scholencomplex van de broeders van Liefde, opgericht sedert 1928-1930 in het domein van een voormalig kasteel z.g. 'Blekerij' met gedeeltelijk bewaarde parkaanleg en vijver (...). In het park, afzonderlijke woonhuizen in Art Decostijl (Ebergiste De Deynestraat nr. 4, 5-7), moderne paviljoenen en zeshoekige betonnen en bakstenen watertoren gebouwd voor de waterhouding van het instituut...'

De huidige campus bevat diverse grootschalige gebouwen in een groene parkachtige omgeving. Alle daar aanwezige functies situeren zich binnen zorg en onderwijs voor kinderen en jeugd, met uitzondering van huisvesting voor de nog aanwezige kloostergemeenschap en een tehuis voor niet-werkenden. De onmiddellijke omgeving wordt gekenmerkt door een grote verscheidenheid aan functies en bouwtypologieën.

In de beschikbare documenten, geschriften en kaarten wordt nergens een indicatie gegeven van het bestaan van een grot. Hieruit mag evenwel niet gecon-

Afb. 11. Recente luchtfoto Campus De Deyne met locatie van de grot bij de oude directeurswoning tussen het geboomte onderaan links.

cludeerd worden dat die er niet was. Zo'n constructie kan immers eerder beschouwd worden als een parkornament dan als gebouw. Daarvoor was trouwens ook geen bouwvergunning nodig.

Bedreiging en poging tot redding

De site is momenteel onderwerp van een masterplan Campus De Deyne waarvan het Gentse bestuurscollege kennis heeft genomen op 16 juli 2015. Daarin is de afbraak van de directeurswoning met grot voorzien. Op 5 april 2019 werd de omgevingsvergunning, met inbegrip van de sloopvergunning, aangevraagd door de broeders van Liefde bij de deputatie Oost-Vlaanderen. Van 16/5/2019 tot 14/6/2019 liep er een eerste openbaar onderzoek. In het aanvraagdossier werd met geen woord gerept over de kunstgrot. Op een bijgaand plan stond enkel 'te slopen rots' aangeduid. *De Gentenaar* van 6 augustus 2019 meldde dat het de bedoeling is om de grot en enkele gebouwen er rond te slopen met het oog op de realisatie van een multifunctioneel centrum. Ingevolge het totaal ontbreken van informatie over de te slopen kunstgrot werd

door de Provinciale dienst Milieu aan de broeders gevraagd om de aanvraag te vervolledigen, wat dan ook gebeurde. Dit had tot gevolg dat het openbaar onderzoek diende te worden over gedaan. Dit vond plaats in 2019.

Tijdens dit openbaar onderzoek werden meerdere bezwaren ingediend en ook nieuwe adviezen ingewonnen. In de bezwaarschriften werd de grot aangehaald als een bijzonder voorbeeld van de hoger beschreven ‘cementrustiek’, lange tijd ondergewaardeerde kunstuiting waarvan de bewaard gebleven getuigen nu gekoesterd worden. Zo is de kunstgrot van Elsene in Brussel onlangs geheel gerestaureerd. Vanuit erfgoedinstanties is er nu ook aandacht voor. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de religieuze grot van Jette met bijbehorende kruisweg en het Jachthuis van de familie Misonne op domein De Echelkuil in Oud-Turnhout. Zelfs in Peking, in de drukbezochte Verboden Stad, treft men dergelijk kunstmatig rotswerk aan.

Onbekend is onbemind en dan dreigt wel eens geruisloze vernietiging. Tot het erfgoed behoren ook het recentere gebouwenpatrimonium, het industriële erfgoed en het klein historisch erfgoed zoals dus de grot in de Gestichtstraat. Monumenten zijn veel meer dan dure gebouwen. Naast het stedenbouwkundig en wetenschappelijk belang speelt ook de volkscundige waarde een belangrijke rol. Op een zorgzaam behoud en beheer mogen ook monumenten en landschappen aanspraak maken die niet wettelijk beschermd zijn.

De kunstgrot mag zeker niet weggebuldoerd worden. De Provinciale dienst Erfgoed bracht op 23/9/2019 het volgende advies uit: ‘De rotspartij met bijbehorende vijver en brug hebben zeker erfgoedwaarde en behoud is daarom ook aan te bevelen. De bouwsels geven de plek authenticiteit en kunnen zonder problemen in een nieuwe groenvoorziening ingebed worden. Gelet op de toekomstige functie van de gehele site, kan de aanwezigheid van een origineel rustpunt een pluspunt te zijn. Doordat de plek in de toekomst een semipublieke functie krijgt, kunnen meer mensen in contact komen met dit stukje erfgoed. Het kan ook ingeschakeld worden in de opleidingen die men voorziet in de nieuwbouw.’

In het Masterplan Campus De Deyne van april 2015 is wel degelijk sprake van ‘herstel van de landschappelijke structuur van het voormalig kasteelpark en zijn erfgoed.’ Ondanks al deze argumenten verleende de deputatie op 24 oktober 2019 toch de gevraagde omgevingsvergunning. Het is nu afwachten welke beslissing de Vlaamse Regering zal nemen ingevolge het op 24.12.2019 ingediende beroepsschrift door een buurtbewoner.

Documentatie

De oudste bouwaanvragen van Zwijnaarde, nu in de Zwarte Doos, zijn anno 2019 nog niet geïnventariseerd.

Inventaris van het Onroerend Erfgoed nummer 26961 (internet).

Van Aerschot, S., Bogaert, C; Lanclus, K., Verbeeck, M. (1983). Bouwen door de Eeuwen heen. Stad Gent Deel 4nd fusiegemeente Zwijnaarde. Gestichtstraat, p. 410-412.

De Gentenaar 6 aug. 2019. Artikel met foto onder de titel 'Namaakgrot van Broeders van Liefde wordt gesloopt'. Het Laatste Nieuws 10 sep. 2019. Artikel met foto onder de titel 'Buurt wil grot van de sloophamer redden'. Het Laatste Nieuws 2 nov. 2019. Artikel met foto onder de titel 'Grot van Broeders van Liefde mag onder de sloophamer'. De Standaard 26 dec. 2019. Artikel met foto onder de titel 'Sterfgoed' in verweer tegen afbraak namaakgrot.

Popp, P.C. Kadastrale legger Swynaerde 1842-1879, Art 455 Malfait Heurté-Isidore.

Meer informatie over cementrustiek en folies bij www.donderberggroep.nl

De hier beschreven folly heeft nooit een religieuze functie gehad. Niettemin staat deze grot op: <https://lourdesgrotten.com/2019/08/07/gent-gestichtstraat-7-8-19/#respond>

Literatuur

Buysse K., Dekeyser E. (2006). *Van Zwijnaardse Dries tot Nieuw Gent*, p.102-105.

De Bruyn O. (2018 en 2019). De rocaillekunst: een lange geschiedenis. In *Historische woonsteden & tuinen*, nr. 197, p. 28-34, nr. 198, p 29-35, nr. 199 nr. 5-12 en nr. 202, p.13-20.

De Clercq R., De inwoners van Zwijnaarde in de commerciële repertoria van de 19de eeuw. In: *Heemkring Scheldeveld*, Jaarboek 1997, p. 121-123.

De Groote C. (1997). *Parken en tuinen van Europa*, p. 191-192.

De Herdt, R., De Grootte, S. (2000). *Tuinen van Eden*, MIAT, Gent, p. 53 en 213-216.

De Keyser, E. (2015). *Zwijnaarde. Een kijk op het leven in ons dorp na de Tweede Wereldoorlog*. 1945-1960, p. 212-219.

De Schrijver, K. (2002). *Cultuurhistorische relictencarta en de landschapsgeschiedenis van Zwijnaarde en Zevegem*, Scriptie UGent, p.79 en164.

Devriese, L. (2012). Grotten in onze streken: devotionele plaatsen en follies. In: *Van Mensen en Dingen*, jg. 10 nr. 2, p. 11-24.

Headley, G., Meulenkamp, W. (1999). *Follies, Grottoes & Garden Buildings*, Aurum Press.

De Potter, F., Broeckaert, J. (1864). Geschiedenis van Zwijnaarde. In: *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, eerste reeks nr. 8.

Meulenkamp, W. (1995). *Follies, Bizarre bouwwerken in Nederland en België*, De Arbeiderspers.

Nuijten A., Liefdeloos erfgoedbeleid. In: *PorteFolly. Nieuwsbrief van de Donderberggroep*, nr. 48-najaar 2019, p.10.

Sonneville, A., De Ley, H. (1992). *Zwijnaarde eertijds*, p. 50 en 54.

Vlassenbroeck, W., Van Twembeke, J. (2017). De historische 'buitenplaatsen' of huizen (hoven) van 'plaisantie' in het werkgebied van de HK. Scheldeveld, historisch-geografisch bekeken. In: *Heemkring Scheldeveld, Jaarboek 2017*, p. 235-236.